

УДК 342.7

doi.org/10.30970/jcl.3.2022.5

Євген Филипець

аспірант кафедри конституційного права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
Львів, Україна

E-mail: eugene.fylypets@gmail.com

МОВНІ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА КОРИННИХ
НАРОДІВ УКРАЇНИ У СФЕРІ ОСВІТИ:
ОСОБЛИВОСТІ ТА ДОМІРНІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ

LINGUISTIC RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES AND INDIGENOUS
PEOPLE OF UKRAINE IN THE FIELD OF EDUCATION:
CHARACTERISTICS AND EXTENT OF LIMITATION

Yevhen Fylypets

graduate student of the Department of Constitutional Law, Faculty of Law Ivan Franko Lviv National
University Lviv, Ukraine

Abstract | The article is dedicated to the constitutional and legal analysis of the Linguistic rights of minorities (national minorities and indigenous peoples of Ukraine), which are implemented in the field of education of Ukraine. Special attention is paid to the identification of the characteristic features of the linguistic rights of minorities, which refer them to the category of mixed (dual) human rights particularly due to the spheres of their implementation: private and public (educational). It is noted that the dual nature of the language rights of minorities is due to the presence of common features of individual and collective meaning, where on the one hand, the native language is an individual natural right of a person, and on the other hand, it can be implemented only if the person belongs to a certain community. In the course of the study, a classification of the linguistic rights of minorities in the field of education has been proposed in accordance with their purpose and legal regulation, namely: a) information and integration category; b) the category of preserving one's own identity and originality.

In addition, the issue of the extent of limitation of the minorities right to study in their native language or its study in the course of implementation of the constitutional right to education by applying the three-fold test of proportionality has been investigated, namely the implemented model of the linguistic rights restrictions of minorities in Article 7 of the Law of Ukraine "On Education" has been analyzed, the legitimate purpose of the

state in such actions is clarified, the urgent social necessity in a democratic society is determined, which is connected with the role of the state language as a factor influencing the national security and territorial integrity of Ukraine in the conditions of a full-scale war.

Keywords: linguistic rights of minorities, mixed (dual) linguistic rights of minorities, classification of linguistic rights of minorities, restriction of linguistic rights of minorities, legitimate purpose, social necessity, three-fold test of proportionality.

Анотація | Стаття присвячена конституційно-правовому аналізу мовних прав меншин (національних меншин та корінних народів України), які реалізуються у сфері освіти України. Особливу увагу звернуто на виявлення характерних особливостей мовних прав меншин, що відносять їх до категорії змішаних (дуальних) прав людини, зокрема завдяки сфері їх реалізації: приватній та публічній (освітній). Відзначено, що дуальний характер мовних прав меншин зумовлений наявністю спільних ознак індивідуального та колективного змісту, де з однієї сторони рідна мова є індивідуальним природним правом людини, а з іншої – може реалізуватися лише за наявності факту приналежності особи до певної спільноти. В ході дослідження запропоновано класифікацію мовних прав меншин у сфері освіти відповідно до їх призначення та нормативного регулювання, а саме як: а) інформаційно-інтеграційну категорію; б) категорію збереження власної ідентичності та самобутності.

Крім того, досліджено питання домірності обмеження права меншин на навчання рідною мовою чи її вивчення при реалізації конституційного права на освіту шляхом застосування трискладового тесту на пропорційність, зокрема проаналізовано впроваджену модель обмежень мовних прав меншин у статті 7 Закону України «Про освіту», з'ясовано легітимну мету держави в таких діях, а також визначено нагальну суспільну необхідність у демократичному суспільстві, що пов'язано із роллю державної мови як чинника впливу на національну безпеку та територіальну цілісність України в умовах повномасштабної війни.

Ключові слова: мовні права меншин, змішані (дуальні) мовні права меншин, класифікація мовних прав меншин, обмеження мовних прав меншин, легітимна мета, суспільна необхідність, трискладовий тест на пропорційність.

У сучасних умовах здійснення етнонаціональної політики, де з однієї сторони активно проявляються ознаки інтеграції меншин в українське національне середовище, а з іншої – відродження самобутності та ідентичності національних меншин та корінних народів України, своє ключове місце займає дихотомічна засада «більшість – меншість» у її загальному розумінні. Крім того, наукове дослідження, предметом якого є права меншин, важко уявити без урахування аналізу мови як соціокультурного та правового явища, що впливає на конкретні мовні права меншин у сфері освіти України, а також залишається вихідною точкою у питанні пошуку балансу між інтересами держави та інтересами цих меншин.

Актуальність аналізу мовних прав меншин з точки зору їх характерних особливостей, змісту та обсягу, а також конституційного гарантування реалізації, серед іншого підтверджується наявністю наукових робіт, які пов'язані із дослідженням цієї категорії прав людини. Окремі аспекти мовних прав меншин розкривали Б. Бабін, О. Биков, О. Бориславська, П. Гураль, В. Євтух, В. Кобрин, Т. Ковальова, І. Курас, В. Мицик, В. Пліско, І. Попеску, П. Рабінович, М. Товт та інші. Водночас на сьогодні є потреба у комплексному та системному дослідженні проблеми мовних прав меншин крізь призму їх реалізації у сфері освіти України, що залишається недостатньо розкритою у конституційно-правовій науці в наш час.

З огляду на актуальність та стан наукового дослідження, метою цієї статті є конституційно-правовий аналіз мовних прав меншин у сфері освіти України, що виражається у таких завданнях: *виявити* характерні особливості мовних прав меншин, що відносять їх до категорії змішаних (дуальних) прав людини; *запропонувати* авторську класифікацію мовних прав меншин у сфері освіти України відповідно до їх призначення та з огляду на стан конституційно-правового регулювання; *дослідити* питання домірності обмеження права меншин на навчання рідною мовою чи її вивчення при реалізації конституційного права на освіту.

Межею поділу на «більшість – меншість» є самоідентифікація спільнот за їх етнічними, національними, мовними, культурними, релігійними характеристиками. У правовій доктрині під поняттям меншина прийнято розуміти запропоноване визначення Ф. Капоторті, як групу, яка за чисельністю поступається решті населення держави і не є домінуючою, члени якої – громадяни цієї держави – мають етнічні, релігійні чи мовні характеристики, відмінні від решти населення, та виявляють, принаймні опосередковано, почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови¹.

Між тим, варто виділити характерні ознаки, які притаманні меншинам. Насамперед фактор недомінуючого статусу в кількісному розумінні стосовно решти населення держави, яка історично заселяє певні частини території такої держави², відмежовує меншину як соціальну групу людей. Крім того, їх спільна мета щодо збереження своєї ідентичності та самобутності виступає підставою вільної асоціації між собою для досягнення поставленої мети, якщо їхні прагнення відрізняються від тих, які виражає більшість³. Позаяк, меншість – це група людей тієї ж раси, культури чи релігії, яка проживає у тому місці, де більшість людей навколо них – інша раса, культура чи релігія⁴.

Як відомо, внаслідок процесу державотворення та історичної спадщини міжетнічних стосунків, в Україні на рівні конституційного акта виділено два суб'єкти меншин: національні меншини та корінні народи України, які у свою чергу формують український народ – громадян України всіх національностей. Як стверджує В. Євтух, серед особливостей національних меншин є факт того, що це частина народу, яка мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчують з ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки⁵.

Одним із найбільш повних визначень поняття національної меншини серед джерел конституційно-правової науки є пропозиція В. Мицика вважати її групою осіб іншого етнонаціонального походження і чисельно меншою, ніж титульна нація країни, де така група, що проживає на законних підставах під юрисдикцією цієї країни, є недомінуючою, відрізняється від решти населення комплексом об'єктивних ознак, а саме культурою, релігією та мовою, а особи, які до неї належать, виявляють почуття національного самоусвідомлення і виражають прагнення до самоідентифікації⁶. Водночас дослідник О. Биков стверджує, що національні меншини є елементом суспільного ладу, а отже усіх основних систем: політичної, економічної, соціальної, культурної та інших⁷.

При цьому, іншими конституційними суб'єктами також є корінні народи України, а саме *спільноти (етнічні групи) громадян України кримськотатарської, караїмської та кримчакської національностей, що відчують етнічне самоусвідомлення та спільність між собою*⁸. Власне, вагомою ознакою, яка відрізняє ці меншини між собою, є те, що на відміну від національних меншин корінні народи не мають етнічно спорідненої держави за межами країни проживання⁹. Можемо стверджу-

¹ Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities // E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. New York: United Nations Publication, 1979. Par. 568. P. 96.

² Marginalized Minority Groups In Europe In The Context Of The Clash Of Civilisations: The Case Of Muslims, Muserref Yardim, Assistant Prof. Erhan Tecim, Assistant Prof. Necmettin Erbakan University. URL: <http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n11p265>.

³ Packer J. Problems in Defining Minorities // Minority and Group Rights in the New Millennium / Ed. by D.Fottrell, B.Bowring. – The Hague: Kluwer Law International, 1999. P. 223 – 274.

⁴ Пліско В. Щодо правової визначеності поняття «національна меншина». Право України. 2005. № 7. С. 104–106.

⁵ Євтух В. Етнічність: енциклопед. довід. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.

⁶ Мицик В. Права національних меншин у міжнародному праві: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 287 с.

⁷ Биков О. Конституційний статус національних меншин в Україні. Право та культура: теорія і практика. Київ. 2012. С. 76 – 79.

⁸ Бабін Б. В. Конституційно-правовий статус корінних народів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Б. Бабін, Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 20 с.

⁹ Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії: Монографія 2016. С. 89.

вати про менш вигідне соціальне та конституційно-правове становище корінних народів, що повинно мати своїм наслідком спеціальний підхід держави до забезпечення їх мовних прав при реалізації конституційного права на освіту.

Додамо, що *корінними народами є ті, які маючи історичну спадкоємність щодо спільнот, які існували до завоювання або колонізації та розвивалися на своїх територіях, вважають себе відмінними від інших частин суспільства, що переважає зараз на цих територіях*¹⁰. Більше того, саме мова (використання рідної мови) виступає одним із критеріїв, які створюють підстави для надання статусу корінного народу відповідній етнічній групі громадян держави¹¹.

Очевидно, що за сучасних умов глобалізаційного розвитку суспільних порядків, перед меншинами постає важливе питання – інтегруватися до суспільства більшості, однак при цьому зберегти свою національну, мовну та культурну ідентичність й самобутність. У цьому випадку правовим інструментом, здатним забезпечити цілісні межі впливу як зі сторони держави на існування меншин, так і реалізацію останніми своїх можливостей, є права людини, що можуть реалізовуватися як індивідом особисто, так і колективно – групою осіб (спільнотою). Власне, саме права людини є певними можливостями людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів¹².

При цьому, специфіка прав меншин наділена своїми характерними особливостями, відтак права меншин слід розглядати, як особливі права – певну форму позитивних дій, спрямованих на те, щоб меншини змогли зберегти свої особливості та традиції¹³. Як відомо, права меншин згідно теоретичного підходу К. Васака за їх поділом відносять до третього покоління прав людини, що власне і характеризуються правами тих категорій осіб, які за певними національними, соціальними, філологічними та іншими причинами не мають рівних з іншими громадянами можливостей здійснення прав і свобод, а тому потребують як правової, так і політичної підтримки.

Дискусія щодо здійснення меншинами прав третього покоління індивідуально чи колективно підтверджує поширену тезу в доктрині права про те, що на сучасному етапі вчені-правознавці розподіляють права людини за різними критеріями. Так, за суб'єктивним складом здійснення прав визначають індивідуальні і колективні¹⁴. Так, у дещо спрощеному, але доступному розумінні ті права, якими особа може користуватися незалежно від інших осіб, називаються індивідуальними, а ті, реалізація яких можлива лише групою осіб, відповідно є колективними¹⁵. Змістове наповнення індивідуальних прав людини полягає у тому, що вони є природними, невідчужуваними і непорушними, які притаманні індивіду від народження та можуть бути реалізовані як індивідуально, так і колективно. Водночас колективні права не є природними за походженням, оскільки набуваються в міру усвідомлення спільнотою своїх специфічних інтересів та реалізуються виключно групою осіб¹⁶.

Варто додати, що колективні права людини не є сумою індивідуальних прав осіб, що входять до спільноти, а визначаються певними цінностями, цілями та інтересами колективного утворення.

¹⁰ Cobo J. M. Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations : in V vols. / J. M. Cobo, Special rapporteur; UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. N.-Y. : United Nations, 1986-1987. Vol. V : Conclusions, Proposals and Recommendations, 1987. 47 p.

¹¹ Майборода О. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та політичної практики зарубіжних країн / О. М. Майборода // Вісник Держкомнацміграції України, 2002. № 7. С. 91 – 97.

¹² Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України, 2013. № 2 (73). С. 10 – 16.

¹³ Биков О. М. Конституційний статус національних меншин в Україні. Право та культура: теорія і практика. Київ. 2012. С. 76 – 79.

¹⁴ Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні. Праці Львівської лабораторії прав людини АПНУ / За ред. П.М. Рабіновича. – К., 1998. С. 11 – 12.

¹⁵ Індивідуальні і колективні мовні права: проблеми диференціації та реалізації / Т. В. Ковальова // Теорія та практика державного управління, 2012. Вип. 4. С. 83 – 91.

¹⁶ Ковалко Н. Деякі аспекти співвідношення індивідуальних та колективних прав // Вісник Вищої ради юстиції, 2013. № 2 (14). С. 209 – 214.

Звідси потреба у збереженні національної свідомості та особливостей свого національного обличчя з обов'язковим забезпеченням поваги до національної самобутності інших¹⁷. На наш погляд, основне значення колективних прав полягає у тому, що окремих індивід як член спільноти (меншості) за певних обставин не може реалізувати свої індивідуальні права у повному обсязі. Більше того, як показує практика, індивідуальні права особи не в змозі забезпечити окремих прав меншин, зокрема мовних прав у сфері освіти України.

Між тим, не погоджуємося із сучасною тенденцією віднесення мовних прав меншин виключно до індивідуальних або колективних прав людини з їх розмежуванням за специфічними ознаками, властивостями, окремим підпорядкуванням чи ієрархією. Щодо цього у доктринальних джерелах існує щонайменше три позиції щодо прав людини, в тому числі й мовних прав: 1) віддання переваги індивідуальним правам; 2) віддання переваги колективним правам; 3) заперечення пріоритету будь-яких прав і досягнення компромісу між індивідуальними і колективними правами, які не можна чітко розмежувати, оскільки права людини мають дуальний характер. У цьому аспекті погоджуємося із думкою С. Римаренка про те, що слід шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини і нації, не визначати пріоритети, як це робиться законодавцями, а йти шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто шляхом демократизації суспільних інтересів¹⁸.

Віднесення мовних прав меншин до індивідуальних чи колективних прав на сьогодні є спірним та невирішеним питанням. Так, деякі вчені визначають індивідуальні й колективні мовні права за таким підходом: *на індивідуальному рівні кожен може, без сумніву, ідентифікуватися зі своєю рідною мовою, і це повинні поважати інші, а також має право вивчати рідну мову і право її використовувати. На колективному рівні передбачається право міноритарних груп на об'єднання і розвиток своєї мови, право створювати й підтримувати школи*¹⁹. Наявною залишається проблема диференціації між індивідуальними та колективними мовними правами меншин, оскільки їх ознаки є взаємопов'язаними та буквально переплітаються, створюючи дискусію навколо підходу: що носить більш пріоритетне значення для держави – *задоволення мовних інтересів індивіда чи забезпечення мовних прав спільнот?* Проблема розмежування категорій мовних прав меншин, віднесення їх до індивідуальних чи колективних прав та фактична відсутність необхідності у цьому, зумовлює нашу позицію, яка означається дещо новим підходом – віднесенням мовних прав меншин до змішаних (дуальних) прав людини.

У правовій науці поширеною є думка, що саме змішані права здійснюються як індивідуально, так і колективними діями²⁰. Водночас І. Попеску стверджує, що окремі індивідуальні і колективні права здебільшого збігаються, тобто є дуальними. До дуальних прав відносять, зокрема, право на особисту етнічну самоідентифікацію (право на вільний вибір етнічності), право на користування здобутками власної культури й мови та на їх розвиток, право на отримання інформації рідною мовою, право на освіту рідною мовою²¹. Таким чином, запропоноване розуміння значення мовних прав меншин як змішаних (дуальних) прав людини третього покоління пов'язане безпосередньо із теоретичною та практичною складовою його змісту.

На нашу думку, поєднання індивідуальних та колективних ознак відображається у сфері застосування мови: *приватній та публічній*. З цієї точки зору мовні права меншин характеризуються індивідуальним значенням – рідна мова є природним явищем, яке дано індивіду з народження та

¹⁷ Куц Ю. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. ... д-ра наук з державного управління : 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Ю. О. Куц. – К., 2005. 31 с.

¹⁸ Римаренко С. Індивідуальні і колективні права: компаративний аналіз. Університетські наукові записки, 2007. № 2 (22). С. 35 – 46.

¹⁹ Skutnabb-Kangas T. Linguistic Human Rights / T. Skutnabb-Kangas; Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Mouton de Gruyter, Berlin & New York, 1995. 478 p.

²⁰ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб./ П. М. Рабінович. – Видання 10-те, доп. – Львів : Край, 2008. 224 с.

²¹ Попеску І. Права національних меншин у законодавстві та міжнародних зобов'язаннях України. Людина і політика, 1999. № 2. С. 51.

не обмежується у застосуванні ні державою, ні її правовим регулюванням у приватній сфері. В той же час, у публічних сферах, зокрема і у сфері освіти, при реалізації особою з числа меншин права на освіту, мовні права набувають ознак колективних прав людини, позаяк реалізуються лише за умови наявності відношення особи до відповідної спільноти (національної меншини чи корінного народу) та із врахуванням їх специфічного та дещо привілейованого конституційно-правового регулювання.

Детальний аналіз нормативних положень міжнародних, конституційних та внутрішніх законодавчих актів виділяє виключно такі мовні права меншин у сфері освіти: право на навчання рідною мовою та право на вивчення рідної мови. Для всебічної характеристики цих прав пропонуємо дещо новий теоретичний підхід до з'ясування їх сутності через призму мови як соціокультурного та конституційно-правового феномену. Таким чином, акцентуємо увагу на двох категоріях мовних прав меншин у сфері освіти України: а) *інформаційно-інтеграційній категорії*; б) *категорії збереження власної ідентичності та самобутності*.

Насамперед слід з'ясувати сутність права на навчання рідною мовою як запропонованої нами інформаційно-інтеграційної категорії. Загальновідомо, що завдяки мові реалізується одна з її функцій – інформаційна, яка у нашому розумінні є базовою для особи при реалізації права на освіту, що виявляється в отриманні здобувачем освіти знань, умінь та навичок, тобто належного споживання освітнього матеріалу в процесі навчання. Завдяки навчанням, як двосторонній діяльності, спрямованій на максимальне засвоєння й усвідомлення навчального матеріалу, що за своєю суттю є цілеспрямованим процесом передачі та засвоєння знань, умінь і способів пізнавальної діяльності людини²², забезпечується інформаційна функція мови, яка реалізується особами, які належать до меншин, шляхом навчання їх рідною мовою.

За своїм соціальним призначенням сфера освіти є засобом формування цивілізаційної ідентичності, забезпечення соціалізації нових поколінь в умовах певного соціуму і формування людського потенціалу²³, а також її вектор застосування повинен бути спрямований на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод²⁴. Завдяки реалізації права на навчання рідною мовою відбувається першочергова потреба для особи, яка належить до меншини, в отриманні освітньої інформації (матеріалу) та його розуміння, що має своїм наслідком правильне застосування знань у повсякденному житті, відтак право на навчання рідною мовою виступає природною потребою для людини.

Виходячи із конституційних положень, які декларують необхідність зміцнення громадянської злагоди на землі України та єдності й консолідації українського народу – громадян України всіх національностей, виникає питання щодо державної мовної політики, яка б провадилась на основі інтеграції меншин до суспільства титульної нації завдяки різним інструментам, зокрема шляхом реалізації мовного права меншин у сфері освіти – навчатися рідною мовою. Із цих підстав вважаємо, що право навчатися рідною мовою у своєму змістовому наповненні розкриває також й інтегративну функцію мови, адже як відомо, інтеграція – це об'єднання у єдине ціле будь-яких окремих частин. У мовних відносинах, на думку В. Мицика, «інтеграція визначається як більш «м'яка» політика, ніж асиміляція, заснована на об'єднанні різних груп у єдине суспільство при збереженні їх основної самобутності шляхом вжиття заради цього спеціальних заходів»²⁵.

Віднесення права особи з числа меншин на навчання рідною мовою до запропонованої нами інформаційно-інтеграційної категорії мовних прав меншин вкотре підкреслює її значення щодо реалізації особою своїх природних потреб. Зокрема, отримання та засвоєння освітньої інформації,

²² Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко ; [гол. ред. С. Головка]. Київ: Либідь, 1997. С. 373.

²³ Дзвінчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління / Д. Дзвінчук. – К.: ЗАТ «Ніч-лава», 2006. 101 с.

²⁴ Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

²⁵ Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві: Монографія – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 287 с.

опанування базових компетентностей та здібностей, які визначені освітнім стандартом, інтегрування до пануючого суспільного порядку, досягнення завдяки навчанню знань, умінь та навичок, що дають можливість користуватися суспільними благами на рівні із представниками більшості – титульної автохтонної нації.

З іншої сторони, одним із виразників процесу інтеграції є збереження самобутності та ідентичності меншин, які інтегруються, що в кінцевому результаті забезпечує їх мовну унікальність та багатоаспектність у співжитті із більшістю. З цих міркувань варто виокремити запропоновану нами категорію власної ідентичності та збереження самобутності, до якої відносимо право особи, яка належить до меншини на вивчення рідної мови. Реалізація концепту державного сприяння у розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, що передбачений статтею 11 Конституції України, пов'язана із внутрішнім прагненням представників таких меншин до процесу власної самоідентифікації. Так, пошук ідентичності здійснюється шляхом вивчення рідної мови і як комунікативного та соціокультурного явища, а також і як конституційно-правової категорії, що здійснюється завдяки правам людини третього покоління.

У Гаазьких рекомендаціях щодо прав національних меншин на освіту логічно сформульовано тезу про те, що право осіб, які належать до національних меншин, на збереження своєї самобутності може бути повністю реалізоване тільки тоді, коли вони добре оволодіють своєю рідною мовою у процесі навчання²⁶. Невипадково при збереженні ідентичності освітня сфера є найбільш сприятливою. З цього приводу влучно висловився і перший Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин, де підкреслив, що освіта є надзвичайно важливою у справі збереження та поглиблення самобутності осіб, які належать до національних меншин. Власне, вивчення мови виступає індикатором приналежності особи до тієї меншини, яка ідентифікується завдяки цьому засобу. Варто відзначити, що право на вивчення рідної мови залишається чи не найбільш охоронюваним у нормативних положеннях як міжнародних, так і внутрішніх актів щодо реалізації меншинами своїх мовних прав.

Водночас відомо, що сучасні умови дихотомічного поділу національного складу суспільства на «більшість – меншість» потребують домірного підходу у питанні втручання (обмеження) в основоположні (конституційні) права та свободи людини. Стосується це насамперед соціально чутливої сфери – освіти та мовних відносин у ній. Очевидно, що з огляду на суб'єктний склад (етнічний, національний, мовний) таких суспільних відносин, наявним залишається пошук справедливого балансу між публічними (суспільними) інтересами та інтересами меншин, зокрема при реалізації ними конституційного права на освіту. Втім, правовою передумовою цьому виступає втручання держави у мовні права меншин, зокрема у право навчатися рідною мовою чи вивчати рідну мову у державних і комунальних закладах освіти або через національні культурні товариства, яке повинно відповідати конституційному принципу верховенства права та його структурним елементам як основі утвердження ідеалу правопорядку.

У статті 29 Загальної декларації прав людини, прийнятої та проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, концепт обмеження прав людини окреслено як можливість при здійсненні прав і свобод людиною зазнати лише тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві²⁷. В контексті домірності обмеження прав людини, зокрема мовних прав меншин у сфері освіти принцип пропорційності є інструментом сумірності заходів, вжитих щодо обмежування здійснення прав людини, меті права, яке обмежується, та за якого інтереси (потреби) людини, справедливо збалансовані з інтересами (потребами) суспільства, а також мета певного

²⁶ Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. Гаага : Фондація міжнаціональних відносин, 1996. 22 с.

²⁷ Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

права людини та відповідність (домірність) їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави²⁸.

Втім, запровадження законодавчих обмежень як мовних прав меншин у сфері освіти (права навчатися рідною мовою чи її вивчати), а також практичної реалізації конституційних положень й співвідношення забезпечення розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України та гарантування розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України, зокрема й у сфері освіти повинно здійснюватися пропорційно як державним інтересам, так й інтересам меншин, що разом із титульною нацією утворюють український народ – громадян України всіх національностей.

Особливо відчутною в цій ситуації є потреба наявності конституційно-правового балансу інтересів, позаяк такий баланс можна вважати справедливим лише за умови, що обмеження, яке запроваджується, не посягає на саму сутність того чи того права та не призводить до втрати його реального змісту²⁹. Однак варто наголосити на тому, що за системним та телеологічним тлумаченням права на освіту рідною мовою воно не означає автоматичного надання повного обсягу усіх наявних у державі засобів для збереження національних мов на рівні з державною мовою, а лише передбачає потенційну можливість збереження та розвитку мовної самобутності, прав і можливостей, що їх реально потребує та чітко вимагає спільнота або від яких вона не збирається відмовлятися³⁰.

За таких умов, як у доктринальних розробках, так і у практичній діяльності судових органів, зокрема практики органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України, а також практики Європейського суду з прав людини, будь-яке втручання у права людини або їх обмеження повинно пройти перевірку трискладового тесту на пропорційність, що складається із відповідних критеріїв, які підлягають послідовному розгляду та надання відповіді на питання: 1) чи втручання (обмеження) у права й свободи людини провадиться «згідно із законом»? 2) чи втручання (обмеження) у права й свободи людини відповідає легітимній меті? 3) чи втручання (обмеження) у права та свободи людини здійснюється як «необхідний захід у демократичному суспільстві»? Як наслідок, за умови відповідності конкретних втручань держави в основоположні (конституційні) права й свободи людини цим критеріям, можна вважати, що принцип верховенства права дотримано.

Зауважимо, що об'єктом застосування трискладового тесту на пропорційність із сукупності всіх складових мовних відносин у нашому випадку є питання: 1) втручання держави у мовні права меншин при реалізації ними конституційного права на освіту, що закріплені у статті 53 Конституції України, тобто права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства, а також 2) дотримання балансу між застосуванням державної мови та гарантуванням державою вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України у сфері освіти України. Так, послідовний підхід застосування трискладового тесту на пропорційність слід розглядати цілісно, однак із аналізом його конкретних структурних елементів, що невід'ємно взаємопов'язані.

Очевидно, що мовні права меншин у сфері освіти не є абсолютними та можуть обмежуватися державою чи надають їй достатньо широкі межі розсуду (дискреційні повноваження), зокрема це відображено у змісті конституційного положення статті 53 Конституції України, яке пропонуємо детально трактувати як: 1) право осіб, які належать до національних меншин відповідно до закону навчатися рідною мовою **чи** вивчати рідну мову; 2) таке право може реалізовуватися шляхом навчання чи вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах **або** через національні культурні товариства. Варто додати, що із змісту згаданої статті 53 Конституції України

²⁸ Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти / П. М. Рабінович // Європейський суд з прав людини: Матеріали практики (2004–2005 рр.). Л., 2007. С. 69 – 71.

²⁹ Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. Філософія права і загальна теорія права, 2012. №2. С.49-55.

³⁰ Курінний О. Державна мова в системі освіти як засіб інтеграції мовних меншин до українського суспільства. Магістеріум. Випуск 37, 2009. С. 54 – 64.

прослідковується спосіб нормативно-правового регулювання таких обмежень чи меж розсуду, зокрема завдяки гарантуванню права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства **відповідно до закону**.

При цьому, як вбачається із статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються права корінних народів і національних меншин, а також порядок застосування мов, що в повній мірі кореспондує конституційному положенню статті 10 Основного Закону про гарантування Конституцією та визначення законом застосування мов в Україні. Так, запровадження моделей реалізації особами з числа меншин своїх конституційних мовних прав у сфері освіти знайшло своє нормативне оформлення у статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. Однак особливої уваги заслуговує питання дотримання законодавцем принципу пропорційності під час запровадження таких законодавчих моделей, позаяк відповідно до статті 22 Конституції України при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод³¹.

Таким чином, конституційні положення про право осіб з числа національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах отримали свій розвиток у нормах статті 7 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII, а саме: 1) особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти *для здобуття дошкільної та початкової освіти*, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини; 2) особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти *для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти*, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу; 3) особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, *гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини* в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства (стаття 7 Закону України «Про освіту»)³².

Водночас розвиток конституційного положення про право осіб з числа меншин навчатися рідною мовою чи її вивчати у вигляді відповідних освітніх законодавчих моделей, зокрема щодо здобуття освіти рідною мовою на різних рівнях освіти у певному обсязі, зумовлює необхідність аналізу цих юридичних конструкцій крізь призму іншого структурного елементу трискладового тесту – з'ясування питання про те, чи відповідають такі заходи втручання держави **легітимній меті**. По-перше, з точки зору **забезпечення інтересів держави** при застосуванні державної мови та реалізації особами з числа меншин своїх мовних прав у сфері освіти, Конституційний Суд України вважає легітимною метою такі обмеження прав у спеціальному освітньому законодавстві як захід, що необхідний для *єднання (інтегрування) соціуму*, що вважається легітимною метою, задля досягнення якої роблять внесок і титульні нації, і національні меншини. У цьому контексті інтегрування слід розуміти як процес прийняття національної й мовної багатоманітності суспільства, шанобливого ставлення до осіб іншої національності, що забезпечує сенс належності всіх членів суспільства до єдиної спільноти³³.

По-друге, *утвердження статусу державної мови* є прерогативою діяльності держави, позаяк закарбований приписами частин першої, другої статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності. Заразом закарбований приписами частин першої, другої статті 10

³¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

³² Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.

³³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-п/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 03.11.2022).

Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її конституційної ідентичності³⁴.

З іншого боку, у системі пропонованого пошуку балансу виділяємо **забезпечення інтересів меншин шляхом їх соціалізації**, тобто фактичної інтеграції до суспільного середовища більшості. Як зазначає Конституційний Суд України у своєму рішенні від 16 липня 2019 року у справі № 10-р/2019, Закон України «Про освіту» гарантує національним меншинам та корінним народам України право на вивчення рідної мови та передбачає вивчення державної української мови, що є однією з умов їх повноцінної інтеграції в українське суспільство. Неможливість вивчати державну мову перешкоджає соціалізації представників національних меншин та корінних народів України». Крім того, Суд вважає, що мета Закону узгоджується з приписами Конституції України, оскільки забезпечує збалансований підхід до вивчення державної мови як засобу соціалізації особи і вивчення мов національних меншин та корінних народів України³⁴.

У контексті третього елементу послідовного аналізу обмеження мовних прав меншин у сфері освіти в рамках трискладового тесту на пропорційність, у доктрині права прийнято розуміти, що критерій **«необхідності в демократичному суспільстві»** є вирішальним засобом виявлення порушень прав і свобод людини. Перевірка на «необхідність у демократичному суспільстві» ґрунтується на зважуванні різноманітних чинників та інтересів. Зокрема, вчений звертає увагу на те, що тільки «нагальна суспільна потреба» може бути підставою для обмеження прав. Будь-яке втручання органів публічної влади в здійснення права людини має відповідати *«нагальній суспільній потребі»*. Водночас таке втручання має бути домірним (пропорційним) легітимній меті обмеження³⁵.

У сучасних умовах існування української держави загальновідомим є факт значення державної мови для національної безпеки, позаяк вплив на неї використовувався впродовж тривалого часу як гібридна загроза, елемент розділення українського народу за мовною ознакою, а згодом і виправдання повномасштабного вторгнення країною-агресором. Тобто мова відіграє важливе значення у питанні захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз³⁶.

З огляду на це Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 року у справі № 1-р/2021 зауважив, що загроза українській мові рівнозначна загрозі національній безпеці України, існуванню української нації та її держави, оскільки мова – це своєрідний код нації, а не лише засіб спілкування. Без повноцінного функціонування української мови в усіх ділянках публічного життя суспільства на всій території України українській нації загрожує втрата статусу й ролі титульної й державотворчої нації, що є рівнозначним загрозі зникнення Української держави з політичної карти світу³⁴.

Отримані результати дослідження, окрім іншого, свідчать про наявність специфічних властивостей мовних прав меншин, що відносять їх до категорії змішаних (дуальних) прав людини завдяки сферам їх реалізації: приватній та публічній (освітній). Дуальний характер мовних прав меншин зумовлений наявністю спільних ознак індивідуального та колективного змісту, де з однієї сторони рідна мова є індивідуальним природним правом людини, а з іншої – може реалізуватися лише за наявності факту приналежності особи до певної спільноти. Водночас запропоновано авторську класифікацію мовних прав меншин у сфері освіти відповідно до їх призначення та нормативного

³⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року № 10-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text> (дата звернення 03.11.2022).

³⁵ Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: конспект лекцій / С. П. Рабінович; Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів: Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 184 с.

³⁶ Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст. 351.

регулювання: а) інформаційно-інтеграційну категорію; б) категорію збереження власної ідентичності та самотності.

Здійснений аналіз державного впливу й нормативного регулювання застосування державної мови у сфері освіти та дотримання мовних прав меншин крізь призму трискладового тесту на пропорційність дає підстави зробити такі аргументовані висновки:

1) правове регулювання утвердження статусу української мови як державної та гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин, а також практична реалізація права меншин на навчання рідною мовою чи її вивчення у закладах освіти або національних культурних товариствах здійснюється «згідно із законом», зокрема такі юридичні можливості надані у конституційних положеннях (стаття 10, 92 Конституції України), а сама деталізація закріплена у статті 7 Закону України «Про освіту».

2) легітимна мета втручання держави у мовні права та свободи меншин полягає з однієї сторони у виконанні державою свого конституційного обов'язку щодо єднання (консолідації) українського народу – громадян України всіх національностей та утвердження української мови у її конституційно-правовому статусі державної мови, а з іншої – забезпечення інтегрування та соціалізації меншин завдяки конституційно-правовим інструментам та гарантування збереження й розвитку мовної самотності меншин та їх мовної ідентичності.

3) нагальна суспільна необхідність у демократичному суспільстві створює умови, за яких є виправданим вплив держави на реалізацію мовних прав у сфері освіти особам з числа національних меншин та корінних народів України, а також роллю державної мови як чинника впливу на національну безпеку та територіальну цілісність України в умовах повномасштабної війни.

З огляду на сучасний стан конституційно-правового регулювання реалізації мовних прав особами з числа національних меншин та корінних меншин України у сфері освіти наявно залишається необхідність їх подальших наукових розвідок, зокрема й з точки зору практичної реалізації конституційного принципу рівності (недискримінації) за мовною ознакою таких суб'єктів, а також здійснення державою позитивних дій задля усунення відповідного дисбалансу.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities // E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. New York: United Nations Publication, 1979. Par. 568. P. 96.
2. Cobo J. M. Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations: in V vols. / J. M. Cobo, Special rapporteur; UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. N.-Y.: United Nations, 1986-1987. Vol. V: Conclusions, Proposals and Recommendations. 1987. 47 p.
3. Marginalized Minority Groups In Europe In The Context Of The Clash Of Civilisations: The Case Of Muslims, Muserref Yardim, Assistant Prof. Erhan Tecim, Assistant Prof. [Електронний ресурс]. - Necmettin Erbakan University. Режим доступу: URL: <http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n11p265>.
4. Packer J. Problems in Defining Minorities // Minority and Group Rights in the New Millennium / Ed. by D.Fottrell, B.Bowring. – The Hague: Kluwer Law International, 1999. P. 223 – 274.
5. Skutnabb-Kangas T. Linguistic Human Rights / T. Skutnabb-Kangas; Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Mouton de Gruyter, Berlin NewYork, 1995. 478 p.
6. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопед. довід. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.
7. Індивідуальні і колективні мовні права: проблеми диференціації та реалізації / Т. В. Ковальова // Теорія та практика державного управління, 2012. Вип. 4. С. 83 – 91.
8. Бабін Б. В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Б. В. Бабін; кер. роботи М. О. Баймуратов; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 20 с.
9. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії: Монографія, 2016. С. 89.
10. Бигов О. М. Конституційний статус національних меншин в Україні. Право та культура: теорія і практика. Київ, 2012. С. 76 – 79.

11. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко; [гол. ред. С. Головка]. Київ: Либідь, 1997. С. 373.
12. Дзвінчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління / Д. Дзвінчук. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2006. 101 с.
13. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: конспект лекцій / С. П. Рабінович; Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів: Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 184 с.
14. Ковалко Н. Деякі аспекти співвідношення індивідуальних та колективних прав // Вісник Вищої ради юстиції, 2013. № 2 (14). С. 209 – 214.
15. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О.М. Биков; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001. 16 с.
16. Курінний О.В. Державна мова в системі освіти як засіб інтеграції мовних меншин до українського суспільства. Магістеріум. Випуск 37, 2009. С. 54 – 64.
17. Куц Ю. О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект): автореф. дис.... д-ра наук з державного управління: 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Ю.О. Куц. – К., 2005. 31 с.
18. Майборода О. М. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та політичної практики зарубіжних країн / О. М. Майборода // Вісник Держкомнаціміграції України, 2002. № 7. С. 91 – 97.
19. Мицик В. Права національних меншин у міжнародному праві: Монографія – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 287 с.
20. Пліско В. Щодо правової визначеності поняття «національна меншина». Право України, 2005. № 7. С. 104–106.
21. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. Філософія права і загальна теорія права, 2012. № 2. С. 49 – 55.
22. Попеску І. Права національних меншин у законодавстві та міжнародних зобов'язаннях України. Людина і політика, 1999. № 2. С. 51.
23. Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні. Праці Львівської лабораторії прав людини АПНУ / За ред. П.М. Рабіновича. – К., 1998. С. 11 – 12.
24. Рабінович П. М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти / П. М. Рабінович // Європейський суд з прав людини: Матеріали практики (2004–2005 рр.). Л., 2007. С. 69 – 71.
25. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб./ П. М. Рабінович. Видання 10-те, доп. – Львів: Край, 2008. 224 с.
26. Рабінович П.М. Основоволожні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України, 2013. № 2 (73). С. 10 – 16.
27. Римаренко С. Індивідуальні і колективні права: компаративний аналіз. Університетські наукові записки, 2007. № 2 (22). С. 35 – 46.
28. Шаповал Т. Про визначення конституційних гарантій суб'єктивних прав / Т. Шаповал // Вісник Національної академії прокуратури України, 2010. № 2. С. 35 – 40.

Перелік юридичних документів:

29. Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка. Гаага: Фондація міжнаціональних відносин, 1996. 22 с.
30. Декларація прав національностей України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 53, ст. 799.
31. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 31, ст. 429.
32. Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (II) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 01.11.2022).
33. Закон України «Про корінні народи» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2021, № 38, с. 319.
34. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст. 351.
35. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.
36. Конституція України. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
37. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 16 липня 2019 року № 10-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text> (дата звернення: 03.11.2022).
38. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 03.11.2022).

References

Bibliography:

1. Babin B. V. Konstytutsiino-pravovyi status korinnykh narodiv Ukrainy: avtoref. dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 / B. V. Babin; ker. roboty M. O. Baimuratov; Nats. un.-t «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2005. 20 s.
2. Belitser N. Krymski tatory yak korinni narod. Istoriia pytannia i suchasni realii: Monohrafiia, 2016. S. 89.
3. Bykov O. M. Konstytutsiinyi status natsionalnykh menshyn v Ukraini. Pravo ta kultura: teoriia i praktyka. Kyiv, 2012. S. 76 – 79.
4. Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities // E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. New York: United Nations Publication, 1979. Par. 568. P. 96.
5. Cobo J. M. Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations: in V vols. / J. M. Cobo, Special rapporteur; UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. N.-Y.: United Nations, 1986-1987. Vol. V: Conclusions, Proposals and Recommendations. 1987. 47 p.
6. Dzvinchuk D. Osvita v istoryko-filosofskomu vymiri: tendentsii rozvytku ta upravlinnia / D. Dzvinchuk. – K.: ZAT «Nichtava», 2006. 101 s.
7. Honcharenko S. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk / Semen Honcharenko; [hol. red. S. Holovko]. Kyiv: Lybid, 1997. S. 373.
8. Indyvidualni i kolektyvni movni prava: problemy dyferentsiatsii ta realizatsii / T. V. Kovalova // Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, 2012. Vyp. 4. S. 83 – 91.
9. Konstytutsiino-pravovyi status natsionalnykh menshyn v Ukraini: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 / O.M. Bykov; NAN Ukrainy. In-t derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho. – K., 2001. 16 s.
10. Kovalko N. Deiaki aspekty spivvidnoshennia indyvidualnykh ta kolektyvnykh prav // Visnyk Vyshchoi rady yustytstii, 2013. № 2 (14). S. 209 – 214.
11. Kurinnyi O.V. Derzhavna mova v systemi osvity yak zasib intehratsii movnykh menshyn do ukrainskoho suspilstva. Mahisterium. Vypusk 37, 2009. S. 54 – 64.
12. Kuts YU. O. Etnonatsionalni derzhavotvorchi protsesy v Ukraini (upravlinskyi aspekt): avtoref. dys.... d-ra nauk z derzhavnoho upravlinnia: 25.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavnoho upravlinnia» / YU. O. Kuts. – K., 2005. 31 s.
13. Maiboroda O. M. Identyfikatsiia «korinnoho narodu» yak subiekta etnopolitychnoi sfery u svitli norm mizhnarodnoho prava ta politychnoi praktyky zarubizhnykh krain / O. M. Maiboroda // Visnyk Derzhkomnatsmihratsii Ukrainy, 2002. № 7. S. 91 – 97.
14. Marginalized Minority Groups In Europe In The Context Of The Clash Of Civilisations: The Case Of Muslims, Muserref Yardim, Assistant Prof. Erhan Tecim, Assistant Prof. [Elektronnyi resurs]. - Necmettin Erbakan University. Rezhym dostupu: URL: <http://dx.doi.org/10.19044/esj.2016.v12n11p265>.
15. Mytsyk V. Prava natsionalnykh menshyn u mizhnarodnomu pravi: Monohrafiia – K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2004. 287 s.
16. Packer J. Problems in Defining Minorities // Minority and Group Rights in the New Millennium / Ed. by D.Fottrell, B.Bowring. – The Hague: Kluwer Law International, 1999. P. 223 – 274.
17. Plisko V. Shchodo pravovoi vyznachenosti poniattia «natsionalna menshyna». Pravo Ukrainy, 2005. № 7. S. 104–106.
18. Pohrebniak S. Pryntsyp proporsiiinosti u sudovii diialnosti. Filosofiia prava i zahalna teoriia prava, 2012. № 2. S. 49 – 55.
19. Popesku I. Prava natsionalnykh menshyn u zakonodavstvi ta mizhnarodnykh zoboviazanniakh Ukrainy. Liudyna i polityka, 1999. № 2. S. 51.
20. Prava liudyny i hromadianyna: problemy realizatsii v Ukraini. Pratsi Lvivskoi laboratorii prav liudyny APNU / Za red. P.M. Rabinovicha. – K., 1998. S. 11 – 12.
21. Rabinovych P. M. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny yak «pravoliudni» standarty / P. M. Rabinovych // Yevropeyskyi sud z prav liudyny: Materialy praktyky (2004–2005 rr.). L., 2007. S. 69 – 71.
22. Rabinovych P.M. Osnovopolozhni prava liudyny: sotsialno-antropna sutnist, zmistova klasyfikatsiia / P. Rabinovych // Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, 2013. № 2 (73). S. 10 – 16.
23. Rabinovych P.M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy: navch. posib./ P. M. Rabinovych. Vydannia 10-te, dop. – Lviv: Krai, 2008. 224 s.
24. Rymarenko S. Indyvidualni i kolektyvni prava: komparatyvnyi analiz. Universytetski naukovy zapysky, 2007. № 2 (22). S. 35 – 46.
25. Shapoval T. Pro vyznachennia konstytutsiinykh harantii subiektyvnykh prav / T. Shapoval // Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, 2010. № 2. S. 35 – 40.
26. Skutnabb-Kangas T. Linguistic Human Rights / T. Skutnabb-Kangas; Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Mouton de Gruyter, Berlin NewYork, 1995. 478 p.
27. Yevtukh V. B. Etnichnist: entsykloped. dovid. Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova; Tsentr etnoglobalistyky. Kyiv: Feniks, 2012. 396 s.
28. Zabezpechennia prav i svobod liudyny i hromadianyna v diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: konspekt lektsii / S. P. Rabinovych; Yurydychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. – Lviv: Malyi vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2015. 184 s.

List of legal documents:

29. Deklaratsiia prav natsionalnostei Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1991, № 53, st. 799.
30. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (VVR), 1990, № 31, st. 429.
31. Haazki rekomendatsii shchodo prav natsionalnykh menshyn na osvitu ta poiasniuvalna zapyska. Haaha: Fundatsiia mizhnatsionalnykh vidnosyn, 1996. 22 s.
32. Konstytutsiia Ukrainy. // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1996, № 30, st. 141.
33. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 48 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro osvitu» vid 16 lypnia 2019 roku № 10-r/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19#Text> (data zvernennia: 03.11.2022).
34. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi» vid 14 lypnia 2021 roku № 1-r/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (data zvernennia: 03.11.2022).
35. Zahalna deklaratsiia prav liudyny pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (data zvernennia 01.11.2022).
36. Zakon Ukrainy «Pro korinni narody» // Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2021, № 38, s. 319.
37. Zakon Ukrainy «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy» vid 21.06.2018 № 2469-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2003, № 39, st. 351.
38. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 05.09.2017 № 2145-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2017, № 38-39, st. 380.